

UOT 921. 512.162

Əkrəm Bağirov

*filologiya üzrə fəşəfə doktoru,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
akram52@mail.ru*

QULAM MƏMMƏDLİ TƏZKİRƏSİ NAXÇIVAN ŞAİR VƏ ALİMLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Qulam Məmmədli, təzkirə, Naxçıvan, Ordubad, şair, yazıçı.*

Key words: *Gulam Mammadli, tezkire, Nakhchivan, Ordubad, poet, writer.*

Ключевые слова: *Гулам Маммедли, тазкире, Нахчыван, Ордубад, поэт, писатель.*

Ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin ən müxtəlif sahələri haqqında əsərlər yazmış və olduqca məhsuldar bir həyat yaşamış Qulam Əliməhəmməd oğlu Məmmədli (1897-1994) özündən sonra çap olunmuş və hələ də çapını gözləyən əsərlərdən ibarət zəngin bir irs qoyub getmişdir. Adi mollaxana təhsili olan bu insan bütün həyatı boyu öyrənməyə, mütaliyəyə can atmış, elmin, maarifin və mədəniyyətin yolunda yorulmadan çalışmışdır. Onun yazdığı məqalələri, görkəmli sənət adamları haqqında çap etdirdiyi salnamələri, biblioqrafik məlumat kitablarını, topladığı və bu gün şəxsi arxivində mühafizə edilən ədəbi materialların hamısını bir küliyyat halında çap etməyə təşəbbüs göstərsək bu külliyyatın neçə cild olacağını deməyə biz çətinlik çəkirik. Onun bütün irsi bu gün ziyalılarımız, tədqiqatçı alimlərimiz tərəfindən daim istifadə və istinad edilən etibarlı, özündən əvvəlki qaynaqlara əsaslanan, dəyərini itirməyən mənbələrdir.

Bu əsərlər içərisində müəllifinin vəfatından düz on səkkiz il sonra işıq üzü görmüş və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “Qulam Məmmədli təzkirəsi” kimi tanınan “Azərbaycanlı alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimlər haqqında biblioqrafik materiallar” əsərinin xüsusi çəkisi və əhəmiyyəti vardır.

Zəngin mənbələr, əlyazmalar, daş basma və əski çap kitabları əsasında yazılmış bu “Təzkirə”də 733 şair və Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında bio-biblioqrafik materiallar toplanmış, şairlərin poetik irsindən nümunələr verilmişdir. Əksər məlumatların sonunda onları hansı mənbədən əldə etdiyi barədə qeydlər vardır. Bu mənbələrin bəziləri bu gün çap edilsə də, Qulam Məmmədlinin həmin mənbələrin əlyazma və nadir çap nüsxələrinə müraciət edərək onları nə qədər böyük bir səy və zəhmət hesabına topladığına heyran olmamaq olmur. Bu mənbələr sırasında Lütfuli bəy Azərin, Min Möhsün Nəvvabın, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin, Rzaqulu xan Nidayətin, Məhəmmədəli Tərbiyətin, Ziyai Lənkaraninin və başqalarının təzkirələri ilə yanaşı orta əsr təzkirəlik ənənəsindən çıxmağa can atan və müasir ədəbiyyatşünaslıq elementlərini özünə ehtiva edən əsərlər də vardır.

Bunlar Osmanlı müəllifi Taşköprüzadənin “Şəqaiqün-nümaniyyə”, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Səid Nəfisnin “Tarixçəyi-müxtəsəri-İran” , Şəmsəddin Saminin “Qamus ül-Elam” və başqa mənbələrdir.

Qulam Məmmədlinin təqdim etdiyi görkəmli elm və sənət adamları, şair və yazıçılar təzkirədə adlarının əlifba sırası ilə veılmışdır. Bu bioqrafiyaları oxuyarkən bu şəxslərin doğulduqları yerin adı bəzi hallarda nisbəsindən məlum olursa da, bir çox hallarda onların Azərbaycanın hansı regionundan çıxdıqlarını Qulam Məmmədli xüsusi olaraq vurğulayır. Təzkirədə qədim Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi iyirmiye qədər şəxs və şair haqqında məlumat əldə etmək, onların hansı mənbələr əsasında yazıldığını bilmək olar. Biz də bu

şəxsiyyətlər haqqında təzkirədə verildiyi kimi əlifba sırası ardıcılığı ilə məlumat verməyə çalışacağıq.

N52. Baba Nemətullah ibn Mahmud Naxçıvani (2,91)

“Şəqayiq ən-Nemaniyyə” və “Danışməndani-Azərbaycan” əsərlərinə əsasən onun *nəqsbəndiyyə* təriqətinin mürsidi kimi böyük alim olduğunu və gənc yaşlarından Naxçıvandan Anadoluya köçərək Ağşəhərdə məskunlaşdığını, İslama aid bir çox şərh və əsərlərin müəllifi olduğunu qeyd edir. Bu sufi alimin həyatı və əsərləri haqqında məlumat “Naxçıvan ensiklopediyası”nda da verilmişdir. Bütün mənbələrin verdiyi məlumata görə Baba Nemətulla h.q.902 (m.1496-97)-ci ildə Ağşəhərdə vəfat etmişdir. Akademik V.Məmmədəliyev Baba Nemətullaha xüsusi məqalə həsr etmiş və onun “Quran” təfsiriçiliyindən bəhs etmişdir (8,51)

N90. Çakər Mirzə Qasıməli Naxçıvani (2,127-128)

XIX əsrin birinci yarısında yaşadığı ehtimal edilən bu şair haqqında məlumata əlimizdə olan başqa mənbələrdə rast gəlmədik. Qulam Məmmədlinin yazdığına görə o, Nişat Təbrizi, Zülali İrəvani və Münşi İrəvani ilə bir vaxtda yaşamış və onlarla şeirləşmişdir.

N118. Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani (2,161)

XII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan memarının tərcümeyi-halı haqqında məlumat əldə edə bilməyən Qulam Məmmədli onun yaratdığı tarixi-memarlıq abidələri haqqında qısa və dəqiq şərh verir. Bu görkəmli memarın əsərləri haqqında yazılmış mənbələr sırasında Qulam Məmmədli təqdimatı öz lakonikliyi ilə seçilir.

N164. Əvəz Sadıq (2,192-193)

Qulam Məmmədlinin müasirləri sırasında öz təzkirəsinə daxil etdiyi yazıçı Əvəz Sadıq da XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsidir. Müəllif Əvəz Sadıqın həyatının ən mühüm illərini qeyd etməklə yanaşı, onun yazdığı və tərcümə etdiyi əsərlərinin, çap etdirdiyi kitablarının da adını çəkir. Qulam Məmmədlinin verdiyi məlumatda Əvəz Sadıqın Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasını nəslə Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi haqqında qeyd də vardır. Belə bir dəyərli fakta biz “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda nədənsə rast gəlmirik (8,155)

N180. Fəqir Hacıağa Ordubadi (2,209-210)

Nəsil səcərəsi Nəsirəddin Tusiyə gedib çıxan Fəqir Ordubadi məşhur Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin atasıdır. 1836-cı ildə Ordubadda doğulmuş, 1886-cı ildə həmin şəhərdə də vəfat etmişdir. Qulam Məmmədli Fəqir haqqında verdiyi qısa məlumatı və əsərlərindən üç beytlik nümunəni özünün də qeyd etdiyi kimi Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”ndan götürmüşdür (3,195-200)

N209. Heyran xanım (2,242-244)

Qulam Məmmədlinin məşhur Azərbaycan şairi Heyran xanım haqqında yazdığı iki səhifəlik bioqrafiyadan məlum olur ki, onun tanınması və şeirlərinin çap edilməsi yolunda böyük zəhmətlər çəkmiş, səylər göstərmişdir. Qulam Məmmədli öz yazısında Heyran xanım haqqında M.Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində olan məlumatdan da faydalandığını etiraf edir. Heyran xanım haqqında olan sonrakı tədqiqatlarda və əsərlərinin çap edilməsində heç şübhəsiz ki, Qulam Məmmədlinin rolu əvəzsizdir.

N234. Hinduşah ibn Səncər ibn Abdulla Naxçıvani (2,261)

Ensiklopedik biliyə malik olmuş bu alim haqqında Qulam Məmmədlinin verdiyi qısa bioqrafiya arxasında böyük bir şəxsiyyətin durduğunu görməmək mümkün deyil. “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda onun “Məvarid əl-Ərab”, “Təcarüb əs-Sələf” və “Silah ül-Əcəm” adlı məşhur əsərlərin müəllifi olması haqda verilən məlumatlar bunu bir daha təsdiq edir (8,435). Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, İran ədəbiyyatşünası, soydaşımız Əziz Dövlətabadinin “Sərayendeqane-şere-parsi dər Qəfqaz” kitabında da bu alim haqqında dəyərli məlumatlar var (6,291-294)

N253. Xəlil Naxçıvani (2,72)

Bu şair haqqında məlumatı Qulam Məmmədli Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami” təzkirəsindən almışdır. Sam Mirzənin Xacə Xəlil kimi təqdim etdiyi bu şəxs həm də dövlət xadimi olmuş, Naxçıvanda *kəlantər* olduğu vaxtlarda quruculuq işləri aparmış, binalar tikdirmişdir (11,101). Bu şair haqqında məlumata “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda rast gəlmirik.

N355. Məhəmməd Zaman (2,337)

Əslə Naxçıvandan olan bu alim təhsilini bitirdikdən sonra səfərə çıxmış, uzun müddət səyahət etdikdən sonra Osmanlı Türkiyəsində məskunlaşmış, böyük hörmət sahibi olmuşdur. Güclü hafizəyə malik olan Məhəmməd Zaman müdərrişliklə həyat sürmüş və elə orada da h.q.1030 (m.1611-ci) ildə taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. Qulam Məmmədli bütün bu məlumatları “Zeyli-Şəqayiq”dən aldığını qeyd edir.

N366.Məmməd Əkbər Həmzə oğlu (2,344)

Qulam Məmmədli yazışı-publisist Məmməd Əkbər haqqında öz müasiri kimi danışır və əvvəlcə Naxçıvanda sonra isə Bakıda müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışmış bu qələm sahibinin yazdığı oçerklər haqqında yüksək fikir söyləyir. Bu müəllif haqqında “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın verdiyi məlumatlar da Q.Məmmədlinin verdiyi bioqrafiyanı təsdiq edir.(8,301-302)

N376 Məsud Əmirəddin Naxçıvani (2,352)

Qulam Məmmədli bu müəllif haqqında da məlumatı Məmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərindən almışdır (7,100). M.Tərbiyətdə olan qeydə əsasən isə məlumat “Asar əl-Bəldan” adlı (Qəzvini) əsərdən əxz olunub. Eyni məlumatlar Əriz Dövlətabadinin “Sərayendeqane-şere-parsi dər Qəfqaz” kitabında təkrar olunur (6,290-291).

Məsud Əmirəddin Naxçıvani XII əsrdə yaşamış və mühəndis olmuşdur. Atabəy Səid Məhəmməd Eldəgiz (1184-də vəfat edib) zamanında bütün müvəccimlər elan edirlər ki, böyük qasırğa qopacaq və güclü daldanacaqlar düzəltmək lazımdır. Əmirəddin onlara qarşı çıxıb heç bir küləyin əsməyəcəyini elan edir. Bu məsələ ilə bağlı onun bizə qədər gəlib çatmış bir şeiri də var. Böyük fars şairi Ənvəri də tufan olacağını söyləsə də gün sakit keçmiş və tufan qopmamışdır. Bu tarixi “hadisəyə” Ədib Sabir də bir şeir həsr etmişdir. Təəssüf ki, Məsud Əmirəddin Naxçıvaninin də adı “Naxçıvan Ensiklopediyası”na düşməyib.

N449. Münşi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani (2,406)

234 nömrəsi ilə təqdim edilmiş Hinduşah Naxçıvaninin oğludur. Azərbaycanın fəxri sayıla biləcək olduqca maraqlı və dahi bir şəxsiyyət olmuşdur. Dövrümüzə qədər əlyazmalar şəklində iki qiymətli əsəri çatmışdır. “Sihah əl-fors” və “Dəstur əl-katib fi Təyin əl-məratib” adlı bu əsərlərdən birincisi Tehranda Ə.Taəti tərəfindən, o biri isə Moskvada Ə.Ə.Əlizadə tərəfindən çap olunmuşdur. “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda bu alim və dövlət xadimi haqqında ətraflı məqalə yazılmış və mənbələr göstərilmişdir (8,436)

N518. Rami Ordubadi (2,463)

Qulam Məmmədli bu şairi gözəl təbiətli, dərrakəli bir insan kimi təqdim edir, onun tanınmış fars şairi Vəhşi Bəfqinin müasiri olduğunu qeyd edir və bir beyt şeirini verir. Mənbə kimi “Danışməndani-Azərbaycan”ı göstərsə də (7,248), Məhəmmədəli Tərbiyətin bu əsərində mənbə Sadıq bəy Əfşarın “Məcmə ül-Xəvas” təzkirəsi qeyd olunur (10,463). “Məcmə ül-Xəvas”da təqdim edilən eyni rədifli şeir nümunəsi yeddi beytdən ibarətdir. “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda bu şair haqqında da məlumata rast gəlmirik.

N566. Seyid Əhməd Hatif (2,497)

Adı “Naxçıvan Ensiklopediyası”na düşməyən şairlərdən biri də əslə Ordubaddan olan lakin İsfahana köçüb orada yaşadığı üçün İsfahani nisbəsi ilə tanınan Seyid Əhməd Hatif İsfahani-Ordubadidir. O, şairliyi ilə yanaşı həm də öz dövrünün hikmət, tibb və riyaziyyat

elmləri sahəsində tayı-bərabəri olmayan alimlərindən olmuşdur. Q.Məmmədli Seyid Əhməd Hatif haqqındakı yazısında iki mənbəni – “Nigaristani-Dara” və “Danisməndani-Azərbaycan”ı göstərsə də, o dövrün əksər təzkirələrində, o cümlədən Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”sində onun haqqında məlumat vardır (7,566).

N586. Seyid Məhəmməd Səhab Ordubadi (2,515)

Bu təbib və şairin də adı atası Seyid Əhməd Hatif (N566) kimi “Naxçıvan Ensiklopediyası”na düşməmişdir. Mənbələr (7,276-277) onun səkkiz min beytdən ibarət divanı, “Səhab əl-büka” adlı risaləsi və bir natamam təzkirəsi haqqında məlumat verirlər. Qulam Məmmədli bütün məlumatları “Danisməndani-Azərbaycan”dan, o da öz növbəsində “Nigaristani-Dara”dan almışdır. Çox ehtimal ki, dövrünün başqa mənbələrində də Seyid Məhəmməd Səhab haqqında məlumatlar vardır.

N707. Yusif Məmmədəliyev (2,594)

Həyatının ən mühüm anlarını çox qısa və lakonik şəkildə təqdim etdiyi bu böyük alim haqqında yazdığı təqdimatda Qulam Məmmədlinin heç bir mənbə göstərməyə lüzum görməməsi, Azərbaycan elminin flaqmanlarından sayılan Y.Məmmədəliyev haqqında çoxsaylı mənbələrin olduğu səbəbindəndir. “Naxçıvan Ensiklopediyası” bu böyük alimin həyatı və əsərləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir (8,303-304).

N726. Ziyai Ordubadi (2,608-609)

Həyat və yaradıcılığı xüsusi tədqiqat tələb edən bu şair haqqında Qulam Məmmədli mənbə kimi yalnız Şəmsəddin Saminin “Qamus ül-elam”ini göstərir. Bizim mənbələrə olan səthi müraciətimiz (Bax:7,288,355-356) onun haqqında “Məcalis ün-Nəfais”, “Təhfeyi-Sami”, “Həşt behişt”, “Ərəfat ül-Aşiqin”, “Əhsən ət-Təvarix”, “Təzkireyi-Hüseyni”, “Atəşkədəyi-Azər”, “Nigaristani-soxən” kimi təzkirə və tarixi əsərlərdə də məlumatın olduğundan xəbər verir. Bu mənbələrdən bəzisi “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda Ziyai Ordubadi haqqında yazılmış təqdimatda qeyd edilsə də, təzkirələrin, o cümlədən “Qulam Məmmədli təzkirəsi”nin və onun faydalandığı digər bio-bibliografik mənbələrin tanıtım prosesindəki rolu danılmazdır. Bəzən təzkirələrdə verilən kiçik bir fakt orta əsr müəllifinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmaqda əvəzsiz ipucu rolunu oynayır. Qulam Məmmədli təzkirəsində isə belə ipucu faktları istənilən qədərdir desək yanlışdır.

Ədəbiyyat :

1. Əliyeva A., Teyyubova P. Qulam Məmmədli arxivinin təsviri. – Bakı: Elm və Təhsil, 2017. - 163 s.
2. Rəhimova A. Qulam Məmmədli Təzkirəsi (Tədqiqat və mətnin transfonelisenziyası). - Bakı: Elm və Təhsil, 2012. - 682 s.
3. /translit. və tərt.ed., müqəd., izahlar və qeydlərin müəll.: Ruqiyyə Qənbər qızı. - Bakı: Elm, 1978. - 598 s.
4. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan Ədəbiyyatı. C.2. – Bakı, 1981. - 460 s.
5. Bağirov. Ə. İlk dəfə... (Qulam Məmmədli haqqında) // Elm. – 1987. - 23 mart.
6. Dövlətabadi Ə. Sərayəndeqane-şere-parsi dər Qəfqaz. - Tehran, 1370. -, 453 s. (Fars dilində).
7. Məhəmmədli Tərtibət. Danışməndani-Azərbaycan /çapa hazır.: Qulamrza Təbatəbai Məcd. - Tehran-1378. - 655 s. (Fars dilində).
8. Naxçıvan ensiklopediyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. – Bakı, 2002. - 597 s.
9. Poetik məclislər / topl. və tərt.ed. N. Qarayev. – Bakı, 1987. - 526 s.
10. Sadıq bəy Əfşar. “Məcməül-Xəvas” / müqaysəli mətnin tərtibi, tərcümə, transfoneliterasiya, izahlar və adlar göstəricisi Əkrəm Bağirov. - Bakı, “Elm”, 2008.. - 412 s.

11. Sam Mirzə.Töhfeyi-Sami / çapa hazırlayan: Rükəddin Humayun Fərrux. - Tehran, Əsatir, 1384. - 438 s.- (Fars dilində).

Akrəm Bağirov

**НАХЧИВАНСКИЕ ПОЭТЫ И УЧЕНЫЕ В «ТАЗКИРЕ»
ГУЛАМА МАММЕДЛИ**

Резюме

Данная статья посвящена «Тазкире» Гулама Маммедли, в которой собраны жизнеописания поэтов и ученых, выходцев из Нахчивани. Сведения о некоторых представителях интеллигенции, живших в период средневековья и до 20 в., можно почерпнуть лишь в «Тазкире» Гулама Маммедли, в котором собраны сообщения из более древних источников. Все это свидетельствует о несомненной ценности сочинений такого рода, а в данном случае «Тазкире» Гулама Маммедли.

Akrəm Bağirov

**NAKHCHIVAN POETS AND SCIENTISTS IN QULAM
MAMMADLI'S TEZKIRE**

Summary

The article was dedicated to Qulam Mammadli's tezkire. It deals with the poets and scientists grown up in Nakhchivan and presented in the work. Contemporary reader can get information about some of the educated people, lived in the Medieval period till XX century, only from Qulam Mammadli's tezkire. Tezkire is a mean to reach the more ancient sources and it confirms the value of tezkires, especially Qulam Mammadli's tezkire.